

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**ВЕСТНИК ХОРЕЗМСКОЙ АКАДЕМИИ МАЪМУНА
BULLETIN OF KHOREZM MAMUN ACADEMY**

2017-1

МУНДАРИЖА

Қодиров Ш.Ю. Юксак самарадорлик йўлида.....	2
---	---

БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Искандаров А., Абдуллаев И. <i>Anacanthotermes</i> авлоди термитлари популяциясининг био- ценоздаги ўзаро муносабатлари.....	4
Рахимова М. Термитларнинг аҳоли турар жойларига тарқалиши ва зарари.....	7

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ФАНЛАРИ

Қодиров Ш.Ю., Абдурахимов У.Қ., Хамраев Н.У., Мадаминов Р.Р. Маҳаллий шароитда яратилган кузги бугдой навлари донининг физик-кимёвий хоссалари.....	10
Аккужин Д.А., Қодиров Ш.Ю., Жуманиязов Ф.Қ., Машарипова Р.Б. Танловнинг сама- раси.....	14
Янгибаева И., Таджиев А. Тупрокнинг дегидрогеназа ферменти фаоллигини ўрганиш....	16
Таджиев А., Рахимов И. Қишлоқ хўжалиги экинларини алмашлаб экишда тупрокнинг фосфатаза ферменти фаоллиги.....	19

ИҚТИСОД ФАНЛАРИ

Салаев С.К., Таджиев Б.У. Ўзбекистонда кичик бизнесни давлат хизматларини кўрсатиш асосида қўллаб-қувватлаш механизмларини такомиллаштириш йўналишлари.....	23
Джуманиязов У.И. Ўзбекистонда корпоратив бошқарувни такомиллаштиришга таъсир қи- лувчи омиллар таҳлили.....	27
Анварова З. Ёшларнинг шаҳри иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг айрим жиҳатла- ри.....	31

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Векчанова Н. О'zbekistonda zamonaviy oila madaniyati.....	35
Исоков З.С. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида зироатчилик билан боғлиқ атама ва урф-одатларнинг тавсифи ва таҳлили.....	39

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Кулмаматов Д.С., Чупонов О.О. Хивинские частные письма XVII в. и современные им русские переводы.....	42
Матниёзов А.Р. <i>Лазги</i> – ракс номининг этимологияси хусусида.....	45
Юлдошев Д. Ономастик бирликлар антропоцентрик талқинида ранглар.....	48

ТЕХНИКА ФАНЛАРИ

Ахмедов К. Фундаменты высотных зданий.....	52
Дурдиева Г. Хивадаги “Жума масжид” меъморий ёдгорлигининг техник ҳолати бўйича мо- ниторинг натижалари.....	55
Сейдамаатов М. Хоразм лой меъморчилик мактабининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихидан.....	59
Курёзов К.О., Собиров Б. Описание состояния предельного равновесия сыпучих грун- тов.....	61
Шарипов П.Р., Жумабоева М.А. “Новвот” чиқиндиси бўлган шакар қиёмини активланган кўмир иштирокида тозалаш.....	64

САНЪАТШУНОСЛИК ФАНЛАРИ

Матниёзов А. Р. Хоразм мақомлари: пайдо бўлиши, ривожланиши ва тараққиёти.....	67
--	----

yaratilgani yo'q o'quvchilar hatto etnografik yo'nalishda bo'lsa-da, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini uyg'otadigan o'zbekona asarlarga chanqoq bo'lib yurgandek tuyuladi [3].

Xulosa qilib aytganda, milliy ma'naviy qadriyatlar ijtimoiy hayotning va ma'naviy boylig'imizning muhim va serqirra sohasi bo'lib, inson va jamiyat kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bularning ijtimoiy guruhlar va alohida shaxslar tomonidan o'zlashtirilishi ta'lim va tarbiyani talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent. 2008. 15-bet.
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. Toshkent. 1999.
3. Musurmonova O. Oila ma'naviyati – milliy g'urur. Toshkent. 2000.

Исоков З.С. (Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти)

МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ-ТУРК” АСАРИДА ЗИРОАТЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ АТАМА ВА УРФ-ОДАТЛАРНИНГ ТАВСИФИ ВА ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Ушбу мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида келтирилган туркий халқларнинг деҳқончилик билан боғлиқ атамалари, мақоллари, урф-одат ва маросимлари таҳлил қилинади.

Аннотация. В этой статье анализируются термины, пословицы, обычаи и традиции тюркских народов, связанные с земледелием, представленные в произведении Махмуда Кошгари “Словарь турецкого языка”.

Annotation. The terms, proverbs, customs and traditions related to agriculture, are analysed in this article work of Makhmud Qashgari is “Dictionary of Turkish”.

Калим сўзлар: луғат, этнос, қабила, этнограф.

Ключевые слова: словарь, этнос, племя, этнограф.

Key words: dictionary, ethnicity, tribe, ethnologist.

Маълумки, XI асрнинг иккинчи ярмида Маҳмуд Кошғарий томонидан Бағдод шаҳрида ёзилган “Девону луғотит-турк” (“Туркий сўзлар девони”) асари хозиргача кўплаб тилшунос, тарихчи, шарқшунос, турколог ва этнографларнинг эътиборини тортди келади.

Бу асар 1928 йилда немис шарқшуноси К.Броккельман томонидан немис тилига, 1943 йилда Басим Аталай томонидан турк тилига, 1960 йилда эса иктидорли ўзбек филолог олими С.Муталибов томонидан ўзбек тилига таржима қилинди.

Асар бошқа соҳа мутахассислари каби этнографлар учун ҳам қимматли манба ҳисобланади. Ушбу асарда кўплаб туркий қабила, жой номлари, турли урф-одатлар ҳақидаги маълумотлар, ҳамда мақол, масал ва шеърини тўртликлар моҳирона таржима қилинган ва изоҳланган. Бу ўз даврида илм аҳли, жумладан К.Шониёзов томонидан юқори баҳоланган [Шаниязов 1961, 72-73].

Шу билан бирга асардаги баъзи маълумотларга олим ўзининг танқидий фикрларини билдириб ўтган. Жумладан, асардаги туркларнинг шажараси Нух пайғамбарнинг ўғли Ёфас, унинг ўғли Тур ёки Туркга бориб тақалиши хусусидаги маълумотни олим, ҳеч қандай тарихий-илмий асосга эга эмаслигини таъкидлайди [Шониёзов 2001, 42-43]. Шунингдек, асарда қарлуқларнинг туркманлар деб таърифланиши, ёки “кимак” қабила номини “ямак” дейилиши олимнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлади.

Шу ўринда олим, яна асарнинг “Кириш” ва “Изоҳ” қисмида С.Муталибов томонидан йўл кўйилган айрим жузъий камчиликлар хусусида ҳам тўхталади. Масалан, Тароз ва Исфиджоб шаҳарларини битта шаҳар дейилиши, ёки Субран шаҳрининг географик ўрнини шотўғри таърифланиши каби айрим англашилмовчиликлар кўрсатиб ўтилади [Шаниязов 1961:73, 13-15, 144].

Бироқ, олим таъкидлаганидек, юқорида келтирилган фикрлар асарнинг илмий кимматини туширмайди. Мухтасар қилиб айтганда, Махмуд Кошғарийнинг ушбу асари ҳамда унинг илмий ва тарихий аҳамияти ҳақида ҳозиргача кўплаб соҳа вакиллари томонидан турли фикр, мулоҳаза ва илмий мушоҳадалар баён қилинган.

Шу ўринда биз ҳам асосий муддаога ўтишдан олдин асардаги этнологияга бевосита тааллуқли бўлган айрим маълумотларни келтириб ўтишни лозим топдик. “Девон”да туркий қабила ва элатлар икки гуруҳга, яъни шимолий ва жанубийга бўлиниб, уларнинг ҳар бирида ўнтадан қабила кўрсатиб ўтилади. Шимолий қабилаларга печенеглар, кипчоқлар, ўғузлар, яғмолар, бошқирлар, басмиллар, қайлар, ябғулар, татарлар ва кирғизлар киради. Жанубий қабилаларга чигиллар, тухсилар, ямаклар, игроклар, чаруклар (чоруклар), жумуллар, уйғурлар, тангутлар, хитойлар, табғачлар кирадилар.

Шу ўринда девондаги Еттисувда яшовчи сўғдлар ва турк қабилалари бўлган арғу ва канжаклар (Шарқий Туркистонда яшовчи аҳоли)нинг икки тилда, яъни сўғд ва турк тилида сўзлаша олишлари ҳақидаги маълумот эътиборга молик.

Қабилаларнинг “Девон”да келтирилиши ҳақида тўхталсак, таъкидлаш жоизки, муаллиф, туркий қабилалар хусусида маълумот келтирганда асосан ўша даврнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол иштирок этган, ҳамда кучли сиёсий таъсирга эга бўлган туркий қабилаларга алоҳида урғу бериб, улар ҳақида кўпроқ маълумот келтиради. Ўша даврдаги кам сонли ёки сиёсий жиҳатдан кучсиз ҳисобланган қабилалар ҳақида эса, у ёки бу маълумотларни ва сўзларни келтириш, ҳамда қиёслаш жараёнидагина тўхталади.

Юқорида қайд этилганидек, “Девону луготит-турк” асари турли соҳа вакиллари томонидан ўрганилган, асар ҳақида фикр ва мулоҳазалар билдирилган. Биз ушбу мақолада асарнинг зироатчилик тарихи билан боғлиқ урф-одат ва расм-русумларни ўрганишдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу эса, қадимий туркийлар ҳаёти ва турмуш тарзида деҳқончилик қандай ўрин тутганлигини аниқлашда муҳимдир. Дарҳақиқат, асар бу йўналишда деярли тадқиқ этилмаган.

Асарда туркийларнинг зироатчилик билан боғлиқ айрим урф-одатлари, расм-русумлари ҳамда мақоллари, кўплаб деҳқончилик атамалари ва терминлари қайд этилган. “Девон”ни ўрганиш орқали зироатчилик билан боғлиқ айрим урф-одатлар ёки уларнинг келиб чиқиш илдизлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Масалан, XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларида Яда тоши орқали ёмғир чакириш маросими бўлган. Ушбу маросим ҳақида “Девон”да анча батафсил маълумот келтирилиб, унда муаллиф, бу маросимни туркий қабила – яғмолар юртида ўз кўзи билан кўрганлигини таъкидлайди. Маросим асарда *ЈАТ* (яъни, яда қилиш) атамаси билан келтирилиб, ушбу термин “Девон”да икки мартаба қайд этилган [МК III:8, 174].

Шу каби маросимлардан “Хўп хайдаш”нинг келиб чиқиши хусусида ҳам “Девон”ни ўрганиш орқали айрим илмий тахминлар қилиш мумкин. Асарда келтирилишича, туркий қавм – арғуларда хирмонда ҳосилни янчишда фойдаланилаётган хўкизларнинг ўртасидагиси *ОП* деб аталган [МК I:70]. С.Муталибовнинг таъкидлашича, “Оп хайдаш” вақт ўтиши билан “Хўп хайдаш”га ўзгарган. Бизнингча ҳам бу фикр ҳақиқатга анча яқин. Таъкидлаш керакки, юртимизнинг айрим деҳқончилик ҳудудларида “Хўп хайдаш” маросимида хирмон ўртасига хўкиз ўрнига каттароқ бир хода козик сифатида қоқилиб, қолган ишчи ҳайвонлар унга боғланган ва у *Мумиқ* ёки *Ўмиқ* деб юритилган. “Девон”да худди шу козик айрим туркий қавмларда *мама* деб юритилганилиги қайд этилади [МК III:253]. Бизнингча, ушбу қадимий туркий термин вақт ўтиши билан фонетик ўзгаришга учраган бўлиши мумкин.

Маълумки, деҳқонларимиз ўтган асрнинг бошларига қадар ерга қўш солишдан бошлаб то ҳосилни йиғиб олишга қадар бир-бирига ёрдам қўлини чўзганлар. Бу одат халқимизда “Алғов”, “Ҳамқўш”, ёки “Ҳашар” дейилиб, ҳеч ким ундан четда қолмасликка интилган. Ҳосилни янчиб олишдаги бу одат қадимий туркийларда ҳам мавжуд бўлиб у *Лучнот* деб юритилган [МК I:421]. “Девон”да келтирилган деҳқончилик одатларидан яна бири хирмондаги ҳосилдан масжид имомига, миробга, бева-бечора ва етим-есирларга “Қалсан”

бериш ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Капсан асарда *Қэфсан* тарзида келтирилган [МК III:395].

Шунингдек, “Девон”да деҳқончилик билан боғлиқ айрим иримлар ҳам келтирилиб, унга кўра, қадимий туркийлар томонидан ҳосилни ёмон кўзлардан сақлаш мақсадида махсус жонсиз кўриқчилар кўйилиб, улар *Кўсғўк* ёки *Абақи* номлари билан юритилган [МК I:155, 334]. Бу ирим ҳозиргача юртимизнинг кўплаб деҳқончилик худудларида мавжуд.

Шу ўринда таъкидлаш ўринлики, зироатчилик қадимий туркийлар ҳаётининг ажралмас қисми бўлганлигини ушбу фаолият турининг халқ оғзаки ижодиётида акс этганлигидан ҳам кўриш мумкин. “Девону луғотит-турк”да деҳқончилик билан боғлиқ айрим мақоллар ҳам учрайди. Улардан баъзиларини келтириб ўтамыз: “Экиш даврида келишиш бўлса, хирмон вақтида жанжал бўлмайди” (*Сабанда сандуруи бўлса, ортгўнда ирташ бўлмас*) [МК III:423]. Бу “хар бир ишни бошлашдан олдин албатта маслаҳатлашиш керак” маъносида қўлланилган. Ёки “Бугдой орқасидан қорамуғ [МК I:450] ҳам сув ичади” [МК III:259] (*Бугдач қатинда сарқач сувалур*). Бу мақол “яхши одамга эргашсанг, яхшилик кўрасан” маъносида қўлланилган. Шундай мақоллардан яна бири қуйидагича: “Қовун талон бўлса, эгаси икки қўллаб тортади” [МК I:388] (*Қагун қарма болса, изиси икки элигин тэғир*). Бу “киши бойлиги кўпайган сари унга каттиқ хирс кўяди” маъносида қўлланилган. Бу каби чуқур мазмунга эга бўлган мақоллар туркийларнинг нафақат зироатчилик соҳасида балки маънавий жиҳатдан ҳам етук бўлганлигидан далолат беради.

Булардан ташқари, “Девон”да 30 га яқин зироатчилик экин турлари [МК I:88, 99, 120, 144, 337, 354, 365, 380, 388, 393, 405, 418, 425, 426, 432, 441, 450, 454, 462, 464, 480; III:16, 19, 62, 157, 254, 259, 373, 360] 20 га яқин деҳқончиликка оид меҳнат қуроолларининг номлари [МК I:85, 115, 141, 148, 369, 389, 384, 395, 405, 416, 424, 441, 445, 453; III:194, 239, 242, 245], 10 га яқин суғориш(ирригация)га оид терминлар [МК I:93, 101, 118, 121, 350, 438; II:142; III:159], 40 га яқин зироатчиликка оид атамалар келтирилади. Асарда зироатчилик атамалари кўрсатилиш жараёнида ҳар бир туркий қабилада қандай номланиши ҳам алоҳида изоҳланган. Масалан, деҳқончилик экинларидан пахта, “Девон”да келтирилишича, арғу, яғмо ва қарлуқларда *Жўнг* дейилган бўлса, ўғузларда *Памуқ*, қолган кўпчилик туркий қабилаларда *Кэбаз*, у экиладиган экин майдони эса *Кэбазлик* дейилган [МК I:360, 464; III:374]. Шу каби бугдой ҳам туркий қабилаларда турлича *Бугдач* (*Бугдај*), *Будгач* (*Будгај*), *Ўқўр*, *Қонақ* ёки *Тариқ* (*Тариф*), у экиладиган майдон эса *Тариглиг* деб юритилган [МК I:88, 354, 365; III:259]. Юқоридаги каби деҳқончилик меҳнат қурооллари ҳам турлича номланган. Жумладан, ҳосилни йиғиштириб олишда фойдаланиладиган биргина *Ўрдқ* “Девон”да *Орғақ*, *Баштар*, *Тўрбўк*, *Бўчи* номлари билан тилга олинади [МК I:141, 405, 424, 441]. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Юқоридаги маълумотлардан хулоса қилиб шунга айтиш мумкинки, зироатчилик туркийлар тарихини ўрганишдаги муҳим жиҳатлардан биридир. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида келтирилган маълумотлардан ҳам кўринадики, деҳқончилик машғулоти қадимий туркийлар ҳаёти ва турмуш тарзининг ажралмас қисми бўлган. Бу каби тарихий, ҳамда илмий асарларни ўрганиш эса, бой ўтмишимизни тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. МК – *Кошғарий Маҳмуд*. Девону луғотит-турк. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, I том: 1960; II Т: 1960; III Т: 1962.
2. Шаниязов 1961 – *Шаниязов.К.* Ценный труд ученого-лингвиста // *Общественные науки в Узбекистане*. № 3. С. 72-73.
3. Шониёзов 2001 – *Шониёзов.К.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент.